

О. Тищенко, к. філол. н.*
 Інститут української мови НАН України (Київ)
 УДК 161.2.81³22.221.24

КОНЦЕПЦІЯ І ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ “СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЖЕСТОВОЇ МОВИ ГЛУХИХ”

Актуальність лексикографічної параметризації жестової мови глухих, загальні засади створення „Словника” української жестової мови глухих” (далі – Словник), принципи добору фактичного матеріалу до Словника на основі корпусу жестової мови глухих ми розробили раніше [див. 10; 17]. У цій статті пропонуємо детальніше окреслені концепцію та принципи укладання Словника на основі сучасного вітчизняного й світового лексикографічного досвіду в галузі вербальної мови [9], мови тіла (кінестетики) [6] та жестової мови глухих [5; 2; 4; 7; 8; 19; 13].

Тип і призначення Словника. Словник планується як жестово-вербальна лексикографічна праця тлумачно-перекладного типу. У ньому в якомога найповнішій формі буде подано жестовий (лексичний та фразеологічний) склад сучасної жестової мови глухих.

Характер Словника:

– за принципом добору матеріалу та його інтерпретації: реєстраційно-нормативний. Так, дескриптивно-прескриптивний принцип подання жестів передбачає а) розміщення їх за специфічним „алфавітом”, параметрами жестів – конфігурацією, локалізацією, характером руху, немануальними компонентами (візуальним, мімічним, рухом голови, торсу тощо); б) найповнішу їхню нормативно-кодифікаційну характеристику відповідно до сучасного стану української жестової мови глухих, рекомендації до вживання тощо.

– за принципом подання жестового мовного матеріалу – це Словник активного типу, оскільки планується репрезентувати жести в найтиповіших жестових контекстах, де виявлятимуться денотативні, сигніфікативні, конотативні, прагматичні, внутрішньомовні значення основних номінативних одиниць жестової мови – жестів, їхні синтагматичні зв’язки. Це сприятиме активному засвоєнню мови та володіння нею користувачами – глухими та з вадами слуху, сурдоперекладачами, а також тими, хто спілкується з такими людьми (батьками, учителями тощо).

– за принципом побудови словникової статті: Словник багатоцільового призначення. Цього плануємо досягти шляхом подання якомога ширшого обсягу інформації про словникові одиниці, що охоплюватиме їхню граматичну, стилістичну (зокрема експресивну), семантичну, етимологічну, тематичну, жестотвірну, синтагматичну, варіантисну, „вимовну” та інші характеристики. За можливості будуть подані відомості про першу лексикографічну фіксацію жести та її особливості. Словникова практика виявляє необхідність також уведення нових ремарок, які диференціюватимуть жести калькованого жестового мовлення чи природної жестової мови, штучні чи інсценувальні, жести, спільні для чуючих та глухих, і жести притаманні винятково системі жестової мови.

Порівняно з наявними жестовими лексикографічними працями Словник ширше охоплюватиме жестовий склад сучасної природної жестової мови глухих за рахунок добору матеріалу з живої мови комунікантів, різних за віком, статтю, соціальними, віковими та іншими параметрами, а також з різних областей України (актуалізуватимуться діалектні – територіальні та соціальні – відмінності). Основою реєстру та ілюстративної частини будуть матеріали корпусу жестової мови, принципи добору й параметризації якого ми розробили на основі досягнень сучасної корпусної вербальної лінгвістики (див. статтю у цьому випуску).

Також ми пропонуємо нові для жестової лексикографічної практики параметри: по-перше, це тлумачення жести або його значення (за необхідності, коли недостатньо навести вербальний відповідник), по-друге, це найповніше ремаркування відповідно до зазначених вище аспектів, по-третє, ми пропонуємо новий спосіб ілюстрування жестів (див. далі). Можливо, будуть зазначені частотні параметри, конотаційні характеристики тощо. Обов’язковою є жести транскрипція, яка стає невід’ємною частиною словникових статей у зарубіжних словниках жестових мов (характеристики наявних словників жестової мови глухих – як вітчизняних, так і зарубіжних – див. у наступному випуску збірника). Доцільним буде визначення необхідних і достатніх ідентифікаційних ознак жести, а у зв’язку з цим – наведення варіантів жести.

* © О. Тищенко, 2006

¹ Можливо, таку працю слід назвати жести́вником.

Вважаємо за необхідне тлумачити лексичне або граматичне значення певних параметрів жесту, напр. характеру руху (за аналогією до морфем – продуктивних словотворчих одиниць). Так, повторюваність, циклічність, швидкість, інтенсивність тощо можуть виконувати смисло- або формотворчі функції, як-от: двократне повторення жесту ВИ¹ в напрямі об'єкта мови надає мовній одиниці а) нового лексичного значення належності, утворюється інший жест – ВАШ, б) або граматичного значення давального відмінка, що у вербальному еквіваленті значить ВАМ.

Структура словника. Як уже було зазначено, жест як елемент комунікативної системи глухих має такі характеристики: конфігурація, побудова, локалізація, характер руху, немануальний елемент. Традиційно (хоча й не безперечно) ці характеристики називають фонемами [7]. Упорядкований набір таких фонем щодо кожного жесту становить його нотацію (або транскрипцію). З огляду на це пропонуємо шість блоків корпусу словника. Перші п'ять блоків – це п'ять своєрідних алфавітів, де зображено, описано й символічно позначено варіанти кожної з названих вище фонем. Так, конфігурація представлена сорока вісьмома варіантами, локалізація – від п'яти до дев'яти (за різними даними), напрям руху – кількістю до десяти варіантів тощо.

Зміст цих блоків використовуватимемо для упорядкування й транскрибування жестів у реєстрі основного – шостого блоку, де репрезентовано власне словникові статті. Обов'язковим буде список скорочень, словесний показчик, список джерел.

Реєстр Словника становитимуть загальнозживані жестові одиниці на означення конкретних і абстрактних понять, зокрема лексико-тематичні групи руху, мови, мислення, емоційної сфери, суспільної, економічної, наукової, побутової діяльності тощо: назви осіб, зокрема за внутрішніми та зовнішніми ознаками, за родом діяльності, належності до соціальних, етнічних тощо груп; назви рослин, тварин; назви матеріалів; харчових продуктів, страв; хронотопи; назви свят; терміни; назви зовнішніх чуттів; назви емоцій, станів; назви ознак, дій, процесів, назви числових величин та ін.

До реєстру ввійдуть жести, сфера вжитку яких звужена у зв'язку із соціальними, територіальними, професійними чинниками; жестах, застарілим за внутрішньою (ДИЛЖАНС – ВАГОН) чи зовнішньою формами (БАТЬКО – *імітування поцілунку руки*) з відповідними позначеннями. Особливу увагу приділятимемо жестах, які не мають слова-еквівалента у вербальній мові, напр. жестах – назвам понять *жестова мова, жестове ім'я*, жесту, що означає *відмінність інтелектуального рівня глухих та чулою людини* тощо.

На відміну від наявних словників жестів, де з ономастичної групи подано обмежене коло географічних назв, Словник репрезентуватиме не продактильовані, а жестові імена й деякі прізвиська людей (найуживаніші), топоніми, гідроніми, астрономічні назви, зокрема назви важливих для українців соціальних, політичних, історичних реалій.

Виокремлюватимуться жести-наслідування, імітації, які мають дискретний характер. Окремо подаватимуться продуктивні елементи – основи для творення інших жестів (напр., *імітування сліз, які течуть по щоках* лежить в основі жестів на означення понять *плакати, згорьований, дуже сумний*, ці жести різняться немануальним компонентом, інтенсивністю руху тощо).

Структура тлумачної статті Словника. Ключовою характеристикою розташування жестів у реєстрі є конфігурація. Так, у цьому блоці Словника кількість розділів зумовлена кількістю конфігурацій, усередині кожного з них жести буде впорядковано за побудовою, локалізацією, характером руху, немануальним компонентом.

Реєстрова одиниця – жест (малюнок або фото). Далі наводиться транскрипція, вербальний опис виконання жесту, а також ремарки (граматичні, стилістичні тощо). Плануємо також характеризувати жести за їхніми онтологічними параметрами, в основі яких – класифікації Р.Красевського [12] та Г.Зайцевої [7]. Так, передбачаємо такі групи жестів: виражальні рухи

¹ Тут і далі приймемо такий спосіб запису: **жести** умовно означаємо вербальними еквівалентами, надрукованими великими літерами (СТІЛ, СТРАШНО, ПРИХОДЬТЕ ДО НАС У ГОСТІ), **вербальний опис виконання жесту** – курсивом (ГОРДИЙ – *рукою в конфігурації „великий палець” провести по груді знизу вгору*) **дактильовані** слова та їхня частини – малими буквами через рисочку (О-л-е-н-а, з-СУХО), **слова-** (словосполучення-, речення-) **відповідники** беремо в лапки, означувані поняття виділяємо напівжирним курсивом (ЛІЖІ – жест на означення *особи, дії, предмета, явища, пов'язаних з лижами*, відповідає таким одиницям, як „лижі”, „лижник”, „ходити на лижах” тощо). **Умовність** позначення жесту словом, напр.: ВЕСЕЛИЙ, пояснюємо тим, що вербальний еквівалент часто звужує виражальні можливості жесту, тому доцільніше подавати групу слів: „веселий”, „весело”, розширюючи його узус.

(міміка: *міміка здивування*, жест: ЗАПРОШЕННЯ); жестові знаки (безпосередньої символіки – іконічні: ТАРІЛКА, опосередкованої символіки – асоціативні, штучні: ПОТРІБНО); жести природної жестової мови, напр., ДИТИНА; жести калькованого жестового мовлення: напр., згаданий жест ДИТИНА, але зі значенням *лялька*; спільні жести тощо.

Семантичну характеристику становитимуть: а) значення жесту, виражене тлумаченням, відсиланням до певних реєстрових одиниць (синонімів, антонімів, твірних одиниць та ін.), наведенням вербальних еквівалентів – слів або фразеологізмів; б) особливості синтагматичної (смыслової та граматичної) сполучуваності; в) ілюстративний матеріал; г) довідковий відділ.

Омонімічні жести у Словнику подаватимуться окремо під відповідною нумерацією. Варіанти одного жесту (зі зміною і без зміни внутрішньої форми) – гніздовим розташуванням.

Правила виконання жесту (правила „вимови”, „орфокінетика”). Традиційним у словниках жестів є словесний опис його виконання. Це буде відбито також у транскрипції (хоча вона, вважаємо, все одно не передає повною мірою специфіки того чи іншого жесту, однак дає змогу точніше, ніж словами, й економніше, ніж малюнком, передати графічно жестову фразу). При цьому зазначатимуться ідентифікаційні (необхідні й достатні) ознаки (конфігурація, локалізація, характер руху, немануальний компонент), варіанти виконання. Напр., Р.Красвський так описує жест зі значенням *болото*: *пальці обох кистей в положенні дактильного знака „а” (стиснуті в кулак – Т.О.), кисті перед грудьми, кінчики вказівних пальців спрямовані вниз. Права кисть вище, ліва трохи нижче. Робимо поперемінно два-три рухи обома руками вгору і вниз.. Жестовий знак інсценувальний (коли витягуємо праву ногу з болота, грузне ліва). Іноді зустрічається інший „почерк”. Такі самі рухи робимо, коли кисті перебувають у положенні дактильного знака „в” (долоня розкрита, всі пальці випрямлені й зімкнені – О.Т.), що по суті одне й те саме [12].* Так, автор у статті до реєстрового жесту БОЛОТО об'єднав словесний опис виконання, мотивацію (звідки можна виокремити ідентифікаційні ознаки), варіанти виконання, які не виявляють відтінків лексичного чи граматичного значень.

Тлумачення жестів – це основний спосіб їхньої семантичної характеристики. Для цього вважаємо за необхідне звертатися до досвіду мовних тлумачних словників, описово подаючи те чи інше поняття, означене жестом. Пояснення мають бути адекватними, стислими й достатніми, однотипними.

Відсутність ґрунтовних лінгвістичних досліджень природної жестової мови ускладнює цей аспект роботи, до сьогодні жести перекладали словом-еквівалентом (у кращому разі – кількома словами або словосполученням). Проте специфіка жестової мови (синкретичність багатьох жестів, які в різних жестових контекстах означають особу, явище стан, функцію тощо, напр.: жест зі значенням *вступити, вступ, вступання, надходження*; зі значенням *початок, починати; всередині, зміст* тощо) вимагає іншого способу семантичної характеристики, а саме – пояснення. Залежно від ситуації пояснюватиметься а) жест як такий (*жест на означення предмета, дії, ознаки, процесу... пов'язаних із утворенням певним чином інформації*) із наступною конкретизацією: „список”, „меню”, „складений у вигляді графіку” тощо; б) лексичне (жестове) значення реєстрової одиниці (у цьому разі доцільно вжити опис явища, предмета або його вербальну назву: „стіл”, „стілець”, „ваза”).

Окремо в статті (чи окремою словниковою статтею, якщо це самостійний жест) будуть розроблені ті вживання жесту, які базуються на вербальних фразеологізмах або близькі їм за значенням, напр., жест, аналогічний вислову „на серці коти шкребує”. Увагу буде приділено й окремим значенням та відтінкам значень жестів, а також випадкам вживання жестів у переносному значенні (із зауваженням: *оказіональне чи загальноновживане*), із певною конотацією та ін.

Тлумачення жестів сприятиме унаочненню **словотвірної (жестотвірної) мотивації**. У Словнику реалізуватиметься зв'язок мотивувального жесту й мотивованого через залучення першого в тлумаченні другого або через дані довідкової частини.

Ілюстрації. Особливості функціонування реєстрової одиниці в мові, її значеннєві відтінки пропонуємо ілюструвати не традиційно, словесними фразами (або не лише ними), а жестовими фразами, відбитими серією фото чи малюнків. Таким чином ми не звужуватимемо жестову мову до ознак калькованого жестового мовлення як мануальної форми вербальної мови, оскільки склад фрази природної жестової мови зазвичай не відповідає словесному, а ілюстрований жест – певному слову (ідеться передусім про мовні одиниці – назви процесів, абстрактних понять, станів тощо). До того ж семантика синкретичних жестів відбивається лише в жестовому контексті. Так, ілюстрація може бути додатковим поясненням значення реєстрової одиниці.

Усі жести, використані в ілюстрації, мають бути у складі реєстру.

Довідкова частина зазначатиме особливості стилістичного вживання жесту, інформуватиме про його лексикографічні фіксації, етимологію, мотивацію або дериваційні можливості. Напр., жест зі значенням *лічити, лічба, рахунок* є інсценувальним, уживаним як глухими, так і чуючими: він виконується як *почергове загинання пальців*. Так само жест зі значенням *прошу, будь ласка* – це *складені мовби під час молитви долоні обох рук*. Жест зі значенням *благати* теж інсценувальний, має прозору мотивацію, проте є одиницею винятково мови глухих: *вказівним і середнім пальцем правої руки імітують „надання на коліна” на розкрити долоню лівої*. Жест – еквівалент слова „епідемія” утворений складанням двох інших жестових одиниць: ЗАРАЗА+ПОШИРЮВАТИСЯ. Жест зі значенням *різний, багато* зазвичай використовують для утворення узагальненої назви класу однорідних предметів, явищ: жест СПІЛ, ЛІЖКО+РІЗНИЙ має значення *меблі*.

Цінною також є відомості про запозичені, інтернаціональні жести, жести, спільні для української та російської мов, а також їхній зв'язок з міжнародною мовою глухих та взвємовпливи.

Таким чином, запропоновані принципи добору, аналізу та інтерпретації жестового матеріалу найповніше на сьогодні репрезентуватимуть особливості мови глухих у Словнику. Звичайно, деякі з положень будуть уточнюватися, коригуватися відповідно до результатів аналізу дібраного відеоматеріалу, тим самим поглиблюватиметься лінгвістична теорія української жестової мови глухих.

Література

1. Жест. Відео. – ТОВ „Республіканський навчально-науковий центр ДІНІТ” – CD. – Ч.1, 2.
2. Зайцева Г.Л. Жестовая речь. Дактилологія. – М., 2000. – С. 37–38.
3. Український тематичний відеословник жестової мови: Навчально-методичний посібник. Продюсер випуску Н.Іванюшева – у 3 CD. – К.: Київська організація УТОГ, Культурний центр УТОГ, Українсько-Канадський Альянс для глухих і слабочуючих, 2003.
4. Іванюшева Н.В. Мимико-жестикуляционная речь. – К.: Реклама, 1968. – 290с.
5. Красвський Р.Г. Мова жестів глухих. – Київ: Радянська школа, 1964. – 219с.
6. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
7. Лексикон жестов. – Донецк, Центр для глухих „Видеть значит слышать», 2004.
8. Словник жестової мови: церковна лексика / К. Дятлова, Д. Заварицький. К.: «Видавництво «Глас», 2006. – CD, відеокасета.
9. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – Київ–Кам'янець–Подільський, 1996. – 171 с.
10. Тищенко О.М. Засади створення корпусу української жестової мови глухих. Лексикографічний бюлетень. – Київ, 2006. – Вип. 13. – С. 43–47.
11. Тищенко О. М., Кульбіда С. В. Українська жестова мова глухих як об'єкт лексикографічної параметризації / Лексикографічний бюлетень. – Київ, 2005. – Вип. 12. – С. 37–43.
12. Фрадкіна Р. Н. Говорящие руки. Тематический словарь жестового языка глухих России. – М., 2001. – 597с.
13. Svenskt teckenspråkslexikon. – Sveriges Dövas Riksförbund, 1997.

І. Прядко*

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СИНОНІМИ З НУМЕРАТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто найбільш загальні особливості синонімічних фразеологізмів з нумеративним компонентом у складі. Наголошено, що взаємозаміна у контекстах синонімічних ФО можлива лише у випадку їх тотожності. Залежно від позначуваного числа нумеративний компонент переважно впливає на відтінки фразеологічних значень.

Фразеологізми як мовні одиниці становлять певну систему в мові й перебувають у системних зв'язках між собою – синонімічних, антонімічних та полісемічних. Питанням системних відношень у фразеології української мови присвячені праці Л. Г. Скрипник, Л. С. Паламарчука, М. І. Сидоренка, В. Д. Ужченка, Л. Г. Авксентьєва, А. М. Матвієнка, Н. М. Неровні, Л. Г. Боярової та інших.

* © І. Прядко, 2006